

6. Ващук Д. Подільське князівство у другій половині XIV ст.: особливості правового статусу. Український історичний журнал. 2018. № 2.
7. Михайловський В. Васальні стосунки князів Коріатовичів із Казимиром III та Людовіком Угорським. Український історичний журнал. 2010. № 4. 240 с.
8. Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского: [монография] АН Украинской ССР, Ин-т истории. Киев: Наук. думка, 1987. 181 с.
9. Кравчук О. Князь Федір Корятівич: сторінки біографії. Краєзнавство. 2024. №1.

Олександр Федоришен

ВІННИЦЬКА ЄРУСАЛИМКА: ДО ПИТАННЯ ІСТОРІЇ КВАРТАЛУ

Анотація. У статті висвітлено історію єврейського кварталу Єрусалимка у Вінниці у XVI–XVIII ст., зокрема появу євреїв у Вінниці та їх первинну локалізацію на Старому місті, причини постання Єрусалимки на правому березі р. Південний Буг, топонімію ринкової площі, Головної синагоги і торгової вулиці як невід’ємних елементів кварталу. Матеріал створено у рамках проєкту «Слідами хасидського хлопчика: аудіопрогулянка вінницькою Єрусалимкою», реалізованого департаментом маркетингу міста та туризму ВМР за підтримки УКФ.

Ключові слова: Вінниця, Старе місто, Нове місто, Єрусалимка, єврейський квартал, ринкова площа, синагога, культурний ландшафт.

Oleksandr Fedoryshen

VINNYTSIA JERUSALIMKA. ON THE HISTORY OF THE NEIGHBORHOOD

Abstract. The article highlights the history of the Jewish quarter of Jerusalemka in Vinnytsia in the 16th-18th centuries, in particular the appearance of Jews in Vinnytsia and their initial localization in the Old Town, the reasons for the emergence of Yerushalayimka on the right bank of the Southern Bug River, the topography of the market square, the Main Synagogue and the shopping street as integral elements of the quarter. The material was created within the framework of the project "In the footsteps of a Hasidic boy: an audio walk through Vinnytsia Jerusalemka", implemented by the Department of Marketing and Tourism of the Vinnytsia City Council with the support of the Ukrainian Cultural Foundation.

Keywords: *Vinnitsia, Old Town, New Town, Jerusalemka, Jewish Quarter, Market Square, Synagogue, Cultural Landscape.*

Єрусалимкою називають історичний квартал компактного проживання єврейської громади у південно-східній частині середмістя Вінниці. Окрім прибережної ділянки р. Південний Буг, ареал району можна окреслити такими сучасними топонімами: Селянський пров., відрізок вул. Магістратської, вул. Митрополита Петра Могили, ділянка вул. Соборної, вул. Шолом-Алейхема та початок вул. Князів Коріатовичів, перпендикулярний Соборній. Всередину цього трикутника повністю потрапляють вулиці Єрусалимка, Набережна, Визволення, пров. Князів Коріатовичів, частково – вже згадана вул. Соборна та вул. Симона Петлюри. Нині часто вживаними, але доволі умовними є поняття «Нижньої», «Верхньої» та «Нової» Єрусалимок, в основі яких лежить хибне ототожнення місць розташування молитовних будинків-синагог, єврейської нерухомості та бізнесу у середмісті, на Калічі (нині Калічанська площа) чи Замості із теренами давнього кварталу. Ці поняття з'явилися порівняно нещодавно завдяки активного інтересу вінничан до власного минулого і переосмисленню міського культурного ландшафту істориками, архітекторами, пам'яткознавцями, підами, громадськими активістами та власниками локальних туристичних і гастрономічних бізнесів.

Важливо зауважити, що Єрусалимка не була первинним місцем проживання тутешніх євреїв. Стале проживання юдейської громади як однієї з національних спільнот Вінниці зафіксоване на початку XVI ст., коли місто перебувало на лівому березі річки Південний Буг – Старому місті. У той час Східне Поділля перебувало під контролем Великого князівства Литовського, де князі і магнати для творення нових ремісничих і торгових форпостів запрошували із Західної Європи євреїв-ашкеназіт. Для теренів Брацлавщини такою фігурою був волинський князь, староста вінницький і брацлавський Костянтин Іванович Острозький, який запросив до міста низку вихідців із Волині і близько 1512 р. збудував новий дерев'яний Вінницький замок [1, с. 13]. Перший відомим із джерел вінницьким євреєм був острожанин, митник Михель Шимонкович, який 28 листопада 1506 р. придбав маєток Котеневе у вїтківського сина Масини Шульжича «за 50 кіп грошей литовської лічби» [2, с. 258–259]. Століттям потому вінницька єврейська громада була чималою (на початку XVII ст. нараховувалось близько 50-60 будинків), а також економічно активно. Від 1593 р. євреї мали право на безмитну торгівлю, контролювали місцевий імпорт та експорт, займалися банківською справою, а також броварництвом, гуральництвом, корчмарством та млинарством.

Наразі інформація про чітку локалізацію єврейського кварталу Старого міста відсутня. Єдиним частково вцілілим топосом давньої єврейської присутності на лівобережжі Вінниці є юдейське кладовище, розташоване між сучасними вулицями Паліїв Яр та Євгена Коновальця. Дослідниця Т. Кароева припускає, що з урахуванням

традиції незмінності місця розташування єврейських некрополів, цвинтар там існував ще з XVI ст., хоч перші документальні згадки про нього датовані 1820-ми рр. [3, с. 170]. Окрім збережених могил похованого тут у 1829 р. вінницького рабина, автора відомої книги «Шаар Мішпат» («Брама Закону») Ісраеля-Ісера бен Зеєва-Вольфа та равина Йосифа Лінецького, спочилого у 1885 р., на початку XX ст. на кладовищі ще існувало багато надгробків-мацейв, найстаріша з яких була датована 1747 р. [4, с. 308].

Найбільш вірогідно, що Єрусалимка постала разом із перенесенням міста на правий берег річки: цьому сприяли будівництво нового замку на Кемпі у 1558 р., заснування у Новому місті впливових чернечо-освітніх християнських осередків – єзуїтського монастиря (1611) та Вознесенської православної обителі (1616), а найголовніше – адміністративне піднесення статусу Вінниці як фактичного центру Брацлавського воєводства (1598) у новопосталій Речі Посполитій. Усі ці чинники призвели до активного розвитку міста першої половини XVII ст. та отримання Вінницею у 1640 р. Магдебурзького права [5, с. 7–8]. У містах, які користувались цією правовою системою, етнічно-релігійні громади православних, католиків та юдеїв проживали роздільно, і як правило, міська територія була поділена між ними.

Чому єврейський квартал правобережної Вінниці отримав назву Єрусалимка? Очевидним є аналогія до Єрусалиму – давнього міста на Близькому Сході, сакрального для всіх авраамічних релігій: юдаїзму, християнства та ісламу. Таке перебільшене порівняння міста-образу Царства Небесного і невеликого національного кварталу подільського містечка оригінально пояснює дослідник Йоханан Петровський-Штерн. У євреїв українського Правобережжя побутував термін «ерец г'зера», який буквально перекладається як «неврожайний край, пустеля» і означав землю поза захищеним єврейським світом, ототожнюваним із Єрусалимом [6, с. 302]. Приклади такого термінологічного вживання він наводить у Бродях, Немирові та Умані. Для єврейської громади землі поза штетлом (містечком) символічно вважались дикою землею і неєврейською пустою, а місто, де вони осіли – їх символічно окресленою столицею, про втрату якої вони пам'ятали крізь тисячоліття. Схожу ідею поділяє публіцист і краєзнавець Соломон Вайнштейн, пояснюючи назву кварталу етимологією слова «Єрусалим» як «заснований у безпеці», а також сукупністю слів «єруша» (похильсть, ухил) і «шалом» (мир) [7]. Суголосну обом вищезазначеним версіям міську легенду про засновників Єрусалимки Трьох мудреців («Драй хахумем») зафіксував у другій половині 1930-х рр. серед старожилів кварталу художник Михайло Лошак, збираючи матеріал для своєї відомої серії графічних робіт: «Коли я працював на Єрусалимці, я чув від поважних сивочолих старців (а ті посилались на древніх своїх предків, а ті ще на прадідів тощо) цю притчу з [...] старовини. У далекі ті часи три мудреці прийшли на цей крутий берег Бугу і вибрали його для поселення євреїв, сподіваючись, що тут вони знайдуть рай» [8, с. 268].

Із хроніки єврейського рабина і талмудиста Натана Гановера відомо, що з вибухом Визвольної війни гетьмана Богдана Хмельницького влітку 1648 р. вінницька єврейська громада, побоюючись погромів, покинула місто і втекла до добре укріпленого міста Бар: «З округи святої громади Бара, як-от: святої громади Вінниці, святої громади Шаргорода, святої громади Красного та прилеглих – усі втекли до Бара. А хто загаявся чи не зміг утекти, був убитий» [9, с. 38]. Факт заснування вже у 1654 р. Хевра Кадіша – єврейського поховального товариства свідчить, що громада відносно швидко повернулась до Вінниці.

Після Руїни та запустіння Поділля життя міст Брацлавщини, зокрема і тогочасної Вінниці, відновлюється у XVIII ст. Для міських теренів обох берегів Південного Бугу в 1730–1750-х рр. відбувся важливий злам: правобережне Нове місто стає основним центром урбанізації та економічної активності, натомість Старе місто деградує до рівня міського присілку, а згодом і окремого села. У контексті розселення юдейської громади про це яскраво свідчать цифри єврейського перепису Вінницького повіту 1765 р, де у місті Вінниці у 96 будинках проживає 348 євреїв, у Новому місті Вінниці (ймовірно, йдеться про терени Завалля, район сучасної вул. Миколи Оводова) – 14 будинків та 51 єврей, натомість у Старому місті проживає тільки 5 євреїв [10, с. 176].

Драматичним епізодом життя міста другої половини XVIII ст. стали намагання вінницького старости Юзефа Чосновського свавільно обмежити права міщан (єврейська громада його називала «фараоном»), зокрема скасувати самоврядність і ввести різноманітні торговельні обмеження. Одним із важливих факторів перемоги городян у цьому протистоянні були союзи української та єврейської міщанської громад, зокрема угода 1780 р. про спільні дії проти старостинської узурпації. Ситуативна колективна боротьба закінчилась відновленням самоврядних прав та затвердженням Ординації Вінниці у 1790 р.

Але вже за кілька років, у 1793 р. внаслідок II-го поділу Речі Посполитої Поділля було анексоване росіянами, які принесли сюди власні правові норми, зокрема й ті, що стосувались євреїв та їх дискримінації. З метою запобігання проникнення у питома російські губернії та захисту тамтешніх підприємців від конкуренції низка українських регіонів, зокрема і Поділля, стають частиною так званої «смуги осілості» – законодавчо обмеженої території, за межами якої юдеям заборонялось проживати і провадити економічну діяльність. Євреї Вінниці продовжували проживати окремою громадою і формально не брали участі в управлінні містом. Кагалу було заборонено здійснювати функції внутрішнього громадського самоврядування та судочинства, тому євреї разом із українцями та росіянами-старообрядцями долучалися до участі у роботі міської думи та магістрату у пропорції 1:3, однак без права очолювати ці органи [11, с. 43]. У 1799 р. соціально-релігійний склад мешканців Вінниці виглядав так: 261 купець-християнин, 6 єврейських купців, 2197 міщан-

християн, 1268 міщан-євреїв, 34 «шляхтичі та інші стани, що живуть вільно», всього у місті проживало 3766 осіб [12, с. 29].

Суміжною, а згодом і невіддільною від Єрусалимки локацією був ринок і площа навколо нього (район сучасної вул. Визволення). У давніх українських містах ринкові майдани слугували чи не єдиним публічним простором; їх часто називали вічевими, адже вони виконували роль місць для громадських зібрань. Судячи з наявних картографічних джерел, вінницький ринок не був квадратним, як у класичних містах Магдебурзького права, а мав видовжену трикутну форму. Дослідник ринкових площ Олег Рибчинський такі ринкові трикутники називає найдавнішою та органічною містобудівною формою історичного міста України [13, с. 105]. На розі ринку і головної вулиці (нині Соборної) стояла ратуша, яка на момент 1789 р. була «старою, ветхою, подібною до заїжджої корчми» [14, с. 63–71].

Мапа Вінниці 1796 р. фіксує на ринковому майдані спеціально споруджені для торгівлі дерев'яні лавки. У топографічному описі 1799 р. детально відтворено начиння тогочасного ринку: «В гостинному дворі лавок кам'яних 1, дерев'яних 34, а рухливих на колесах 39, разом 74; в них містяться [...] атласи, гарнітури, бархати, тафта, пекіни, всілякі панчохи, рукавички, хустки різних кольорів, нанкіни, серсаки, саржі, лінобатист, паперові ситці, напівситці, мусліни, кисеї, міткали, пліси, марселі, китайки, панчохи рукавиці, ковпаки, хустки, полотно голландське, швабське, пруське, російське і просте, також батисти, скатерки, серветки, шерстяні тасьми різних кольорів, сукна, казимири та інші матерії; у дерев'яних – бакалія, цукор, кава і чай; у рухомих – тютюн, чоботарський товар, готові німецькі і прості чоботи, свічки воскові та сальні, дерев'яна, прованська, горіхова і конопляна олія, різні риби, ікра, вязига та інше» [12, с. 27].

Активний розвиток Ринкової площі пов'язаний із розпорядженням Вінницького магістрату, який у 1799 р. на прохання міщан-євреїв на Новоміському ринку встановив 4 ярмарки протягом року: на другий день Різдва, у четвер Масниці, у вівторок після Великодня та на свято преподобного Симеона Стопника (1 вересня за старим стилем) [11, с. 50]. Одночасно з цим відмінено ярмаркування на Старому місті. Таке рішення визначило статус цієї площі як своєрідного бізнесового центру Вінниці зі щотижневою торгівлею по визначених днях (найчастіше це були п'ятниця і неділя) протягом майже всього XIX ст.

Територія ринку була непорядковано забудована крамницями, але із своєю регіональною специфікою. Вже згадана мапа 1796 р. фіксує, що ринок доволі хаотично оточений дерев'яними єврейськими заїздами – дуже характерним типом будівлі подільських міст з єврейським населенням. Дослідник архітектури Олександр Бируля писав, що заїзд був одночасно житлом власника, готелем, шинком, крамницею та місцем паркування гужового транспорту. Зазвичай це була продовгувата дерев'яна будівля шириною 12-15 м, всередині якої

існував наскрізний проїзд для возів від фасаду до другої половини заїзду. З обох боків проїзду існували окремі готельні кімнати разом із приміщенням господаря, з фасаду розташовувались крамниці і шинок. У другій половині будинку, з виходом на внутрішній двір, як правило не влаштовували кімнат, адже там зупинялись сільські підводи з кінями та худобою [15, с. 46].

Ще однією особливістю тогочасної Ринкової площі Вінниці було досить близьке сусідство із важливими християнськими спорудами. Насамперед йдеться про Мури – оборонний комплекс відроджених у XVIII ст. монастирів єзуїтів та домініканців, фасади яких фактично формували південну сторону торгового майдану. На схід від Мурів розташовувався унійний храм Покрови Пресвятої Богородиці (знищений пожежею у 1785/1786 рр., район перехрестя сучасних вулиць Соборної і Шолом-Алейхема), західніше комплексу та ринку існували православна церква Святих безсрібників Кузьми і Дем'яна (розібрана у 1830-х рр., перехрестя сучасних вулиць Соборної та Мурів) та капуцинський монастир.

Згадавши про сакральні споруди християн східного і західного обряду, варто зупинитись на згадці про ще один важливий тоpos Єрусалимки – синагогу, яких на Єрусалимці протягом XVIII–XX ст. існувало чимало. Синагога для юдейської громади – важливе місце, де євреї збираються для спільної молитви, вивчення релігійних текстів, а також обговорення важливих питань спільноти. З містобудівної точки зору забудова єврейських кварталів територіально формувалась, як правило, навколо синагог. Головна або хоральна синагога була найстарішим єврейським молитовним будинком Єрусалимки та Вінниці, який не дійшов до наших днів. Вона розміщувалась на місці житлового будинку за сучасною адресою вул. Єрусалимка, 2. Дата її спорудження невідома, але перша згадка про неї сягає 1731 р. [4, с. 308]. Біля східної стіни цієї молитовні розташовувалось огорожене місце, яке, ймовірно, колись слугувало цвинтарем. Факт існування кладовища начебто підтвердили на початку XX ст., коли під час земляних робіт для виправлення східної стіни були знайдені скелети. Вже згаданий Олександр Бируля головну синагогу називав одним з найцікавіших будинків Єрусалимки: «Дерев'яний будинок має пізніші цегляні добудови з одного боку, але ж основна частина його відноситься до XVIII ст. Двоповерховий будинок, тепер під залізом, колись був вкритий безумовно дахівкою (черепицею – О.Ф.); нижчий поверх складений з цегли, горішній має дерев'яний каркас з заборкою (перетинкою – О.Ф.) деревом, але ж обкладений цеглою. Стіни потиньковані майже без усякого орнаменту. Стара стіна з каміння з цегляними стовпами оточує будинок з одного боку» [15, с. 45]. Аналізуючи наявний картографічний матеріал, бачимо, що на карті 1796 р. вона позначена як «єврейська синагога» та має характерні відгалуження на чотири сторони (можливо, це були підпірні контрфорси), у 1811 р. вона позначена як «єврейська школа» та має характерне опасання довкола будівлі та виступаючою

прибудовою; цю ж прибудову легко впізнати на карті 1845 р., де синагога прочитується у тому ж місці розташування як велика габаритна споруда. У ХХ ст. М. Лошак згадував, що мешканці кварталу називали споруду лагідним прізвиськом «ді клейне олте шілехл» (з їдиш – «маленька стара синагога») [8, с. 261].

Окрім Головної хоральної синагоги, давніми молитовними будинками у Вінниці вважались «синагога у Новому місті» (згадка у пінкасі поховального товариства у 1798 р.) та Бейт Гамідраш – навчальний заклад із книгозбірнею для самостійного вивчення Тори, який також виконував функції синагоги. Інші молитовні, зокрема й на Єрусалимці, постали у ХІХ ст.

Ще одним важливим аспектом вигідного розташування кварталу була сучасна вул. Магістратська – одна із доріг, яка вела до Ринкового майдану, і згодом сама отримала торгову функцію: про це свідчить одна із давніх назв вулиці «Торгова». Важливо й те, що дорога вела до води і однієї із переправ і мостів на лівий берег річки. Одними із західних воріт до міста і водночас до Єрусалимки у ХVІІ-ХVІІІ ст. була Якушинецька брама, крізь яку мешканці та гості могли потрапити до Ринкового майдану через Довгу (згодом Торгову, нині Магістратську) вулицю. Вважається, що ворота були розміщені в районі сучасного перехрестя вулиці Магістратської та Селянського провулку. Якушинецька брама, а також інші заїзди до міста (в районі сучасних вулиць Соборна і Грушевського) були частиною оборонного земляного валу, який захищав Вінницю із західної сторони та відділяв місто від передмістя – Завалля (сучасна вулиця Миколи Оводова). У ХІХ ст. потреба у захисній фортифікації відпала і місто суттєво розширилось у сторону Калічанського яру (сучасна площа Калічанська). Навіть сьогодні на Магістратській видимим маркером розташування тут старої міської брами слугує специфічний вигин вулиці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Федоришен О., Федоришина Н. Історії Старого міста. Вінниця: Віндрук, 2016.
2. Отамановський В. Вінниця у ХІV–ХVІІ століттях. Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993.
3. Кароева Т. Про вінницькі кладовища: загальний нарис // Культурний ландшафт Вінниці: від минулого до майбутнього. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017.
4. Еврейская энциклопедия. В 16 т. Т. 5: Брессюир – Гадасси. СПб.: Изд-во Брокгауз-Ефрон, 1910.
5. Ординація Вінниці. 1790. Вінниця: ФОП Марцев, 2019.
6. Петровський-Штерн Й. Штетл. Золота доба єврейського містечка. Київ: Критика, 2019.
7. Крас Н. (Вайнштейн С.) Иерусалимка-невидимка. Проза.ру: веб-сайт. URL: <https://proza.ru/2021/03/15/120> (дата звернення: 26.08.2025).

8. Лошак М. Несколько слов о винницкой Иерусалимке // Вінниця у спогадах: у 3 т. Т. III: 1920–1950-ті рр. Вінниця: Віноблдрукарня, 2019.
9. Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2010.
10. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Ч. 5: Акты о городах (1432–1798). Т. II. Вып. 1, 2. Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг. К., 1890.
11. Вінниця: Історичний нарис / Гол. редактор проф. Подолинний А. М. Вінниця: Книга-Вега, 2007.
12. Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. Вінницький, Ямпільський, Брацлавський повіти / За ред. Легуна Ю.В. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017.
13. Рибчинський О. Ринкові площі історичних міст України. Львів: Видавництво Старого Лева, 2016.
14. Зінченко А. Міський краєвид Вінниці XVIII ст. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: матеріали XXXI Вінницької Всеукраїнської наук. історико-краєзн. конф. Вінниця: Твори, 2020.
15. Бируля О. Архітектурна історія Вінниці. Вінниця: Державна друкарня ім. Леніна, 1930.

Олександр Криворучко

ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ЄВРЕЯ ДОБИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСАХ (МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ)

Анотація. У статті досліджується висвітлення в творах української історико-мемуарної прози XVII – XVIII ст. українсько-єврейських відносин доби Хмельниччини: економічні взаємини напередодні української національно-визвольної революції XVII ст., релігійний аспект, антиєврейське насильство в ході козацько-польського протистояння, краєзнавчий аспект проблеми.

Ключові слова: Хмельниччина, Поділля, козацькі літописи, історична пам'ять, юдофобія.

Oleksandr Kryvoruchko

FORMATION OF THE IMAGE OF A JEW OF THE KHMELNYCH REGION IN THE COSSACK CHRONICLES (MATERIALS FROM THE HISTORY OF PODILLIA)

Abstract. The article examines the coverage in works of Ukrainian historical and memoir prose of the 17th – 18th centuries of Ukrainian-Jewish relations of the Khmelnytskyi period: economic relations on the eve of the Ukrainian national liberation revolution of the 17th century, the